

IIIUD JA KOERAKOONUD

220. Seda pannakse ju alatasa tähele, et üle tavalise keskpärasuse on ühed oma mõistuse või kavaluse, teised taas tugevuse poolest. Viimaste kohta öeldaksegi vägimees ehk sõnasõnalt “vägev mees” = *veggi-miez* (Kr, Pr, V), mille kõrval tarvitatakse ka läti-keelset oskussõna *stiprnika* (Kr) ~*stippõrnika* (V) < lt. *stiprinieks* ‘der Starke, der Athlet’ (ME). Kummalgi sõnal liivlaste teadvuses pole mingit üleloomulikkuse värvingut, vaid nendega tõlgitsetakse ainult vägilaste prototüüpe tegelikust argielust:

MEMORAATE ERAKORDSE JÕUGA MEESTEST

1) Pitka Jani Pitrõg-külas olnud selline vägimees, kes joond üle kahe toobi viina korraga ära.

¹⁾ Vrd. LRU I 186: vaarao lapsed küsivad, kas Riia valmis, et uputada seda siis.

Sikrõg-külas Sür-Lüš kandnud kihlveo pääle kaks pütti tõrva kõiega üle õla randa, haigestund sellest ja surnud.

Nikolai siinsamas Koštrõg-külas vedand kaks koormat üksteise järgi metsast koju – puud ja heinad, kõik tirind ise metsast välja. Ta ise tassind kõiega suurt koormat ja naine olnud pisikese reega ees – eks ta siis kepiga lükand naise rege kah takka. Ta kündnud kah ise, naine adra taga. Hobust ta pole üldse tarvitand, ja nõrk hobune pole jõudnudki nõnda palju vedada kui tema. Sellest vedamisest ta jäänd kõveraks ja kangejalgseks. – Kr [302*].

2) Duonig-kandis sulased pannud ühe peremehe juures kõige nõrgemale hobusele viguri pärast raskeimad palgid koormaks, kuid palgid jõudnud aina koju. Poisid hakand siis salajas luurama ja näind, kuidas vanamees rakendand hobusekronu eest lahti ja vedand palgi hoopis ise metsast välja. Ta selline pool-lollakas vanamees olnud. – Kr [310*].

3) Sānag-külas olnud vanasti Pēda, kes läind karuga jõudu katsuma. See olnud selline pisipisike jäme mees suure habemega, selline pisike nagu pöidla ots – seda pöidla otsa kutsutaksegi *pēda*. Pēda eland Lül'a talus. Teda kutsutud ka Väikseks Karuks (Piški-Okš). – Kr 309*.

Arengut erakordsest jõumehest üleloomulikuks vägimeheks liivi rahvatraditsioonis pole kuidagi märgata, vaid mütoloogilised hiiud siin on üleni ja otsani võõras import kas rahvusvahelisist muinasjuttudest või germaanipärasteist muistendeist. Muinasjuttude tugev poiss¹ ei paku liivis usundilooliselt mingit huvi; koguni selle nimetused põlvnevad läti ja saksa juturepertuaarist. Muistendeis (niisama nagu sageli ka muinasjuttudes) esineb hiiu funktsioones tihti kurat (vt. LRU II 209–214, § 135).

Eesti ja soome hiiumotiivistik põlvneb küll peaaegu täielikult germaani maailmast, kuid on leidnud mõlema rahva pärimusis suhteliselt rikkalikku kajastust ja lokaalset läbitöötlust. Seda silmapaistvam on kontrast, et liivi ja läti rahvatraditsioonis hiidudel on üpris kõrvaline osatähtsus ja nende lokaalkoloriiti pole nagu märgatagi. Liivlastel pole hiiu tõlgitsemiseks isegi mingit omakeelset

¹) Vt. eriti Mt. 650, 300 ja 301, aga ka 303, 502 jt.

oskussõna mitte, vaid tarvitusel on ainult lätist laenatud hiiglane = *mi'lz* (Kr, Pr) ~*mi'ldz* (Sr) ~*mi'lzō* (L, Ir, Pr) ~*mi'lzi* (Pr) < lt. *milzis* 'der Riese' (ME). Üldisemalt öeldakse liitsõnaliselt hiiglamees = *mi'lzō-miez* (lvÜ) ~*mildzō-miez* (L) või hiiglarahvas = *milzō-rou•* (L, Pz) ~*milzō-ro'ud* (Pr). Sellekõrval esineb paralleelselt *smilgōz* ~*smildzōz* ~*smilgōm* (Kr 131) või *smilzōz* (Kr 130, 131), tavalisemalt taas liitsõnaliselt *smi'lgō-miez* (L, Pz, Ii, Kr, Pr). Viimane keelekuju juhib meid läti taimenimetustele *smilga* 'Schmehl' (Aira caespitosa) ja *smilgis* 'der Dampfeffer', mis omakorda meenutab eesti "kaleviheina" ja osutab laialdastele uskumustele taimede seosest üleloomulike olenditega (vrd. veel kuradikäppa, jumikat jt.). *Mildzō-mied* öeldakse lõpuks ka külanoorde kohta, kes käivad mardipäeval ümber karkude peal; karguastmed olnud umbes pingikõrgused ja kõrgemadki (L Lnb 636). Vanapagana ja kavala Antsu jutte vt. § 264).

Hiidude olemusest ja päritolust liivlased teavad kaunis vähe: inglid tulnud maa pääle, võtnud naiti ja nendest siis jäändki järele *milzō-mied*, kes eland samuti nagu muudki – künnud põldu, niitnud heina (Uu). Teise suhtumise järele *smilgō-mied* olevat metsarahvas = *mōtsa-rouz* (Pr Saar Vir 92). *Milzō-mied* olnud hirmus suured inimesed, kes vanasti eland siinsamas maa pääl külades, olnud vägev ja tugev rahvas (Sr). Jutustaja elumaja juures olnud vanasti surnuaed, kust kaevatud välja luid; sääl olnud hiigla pikad jalaluud – sääreluud nagu meie meeste jalad ja veelgi pikemad; jutustaja järeldab sellest, et siin elanuvat kunagi *mi'lzō-mied* ehk *pitkad mi'ed* (Sr). Teisal teataksegi, et hiiglastel jala sääreluu olnud seitse jalga pikk; kui nad magand, siis nad tõmmand põlved üles konksu ja inimesed sõitnud hobustega jalgade vahelt õnarusest läbi (L); nad olnud nii suured ja tugevad, et võinud tõmmata pedaja kõigi juurtega üles (L). Sellest räägitud varem palju, et hiiglastel olnud seitsmeverstalised saapad: nad astund ühe sammuga seitse versta või seitse penikoormat (Pz); hiiglameestel olnud sellised saapad, milledega nad astund seitse penikoormat ühe korruga, ja selline kübar, mis teind neid nähtamatuiks (L); viimases seletuses satume juba tavalisele muinasjutumotiivile. Hiiumotiivide lokaliseerimist osutab Alho registreeritud kohamuistend, mille järgi Rinda (Angermünde) ja Duonig-lossid olevat hiidudeaegsed; hiiud vestelnud omavahel lossides, kuigi nende vahet on 25 versta (LK 21 = S. 223). Hiidude vastastikusest tööriistade viskamisest kauge maa takka liivlased ei tea midagi, küll aga jutustatakse, et *smilgō-miez* istund

Duonig-lossi katuseharja pääl ja jalad ulatund tal maani, ta paigand pükse päikse käes (L 166* = S. 224; vrd. kuradiks moondund hiiu püksipaikamislugusid LRU II 210, S. 93). Kuradi, kummituse või ka hoopis metsahaldjaga¹ sarnaneb hiid järgmises kohalikus pärimuses:

HIIGLANE ÕITSILISI EHMATAMAS (S. 227)

1) Minu emaisa jutustas, et vanasti oldud õitsis. Ja nende juurde tulnud üks mees – niisama pisike nagu Te, isand, ise – ja küsind, kas on [sellest juba] palju aega, kui muud mehed on läind ära. Ja nad vastand, nad pole kedagi näinudki. Ja siis ta läind [kaugemale] ja kui ta hakand minema, siis ta olnud nõnda suur, et olnud üle kõigi puulatvade. Ja siis nad [= õitsilised] ehmund nii ära, et joosnud kõigi hobustega koju. Ja siis vanemad ütelnud, et see olnud hiiglane (*mi'lzõ-miez*), et ärgu nad ehmugu, olgu vaid julged, et selliseid on küllalt. Need muud hiiglased (*mi'lzõd*) olnud nende juures [ilma et õitsilised neid näinuksid]. – Ir 33.

2) Õitsilised olnud Loudnum-kohal öösel hobuste juures. Nad teind tule ja magand sääl tule juures. Ja nüüd tulnud üks võõras mees neile juurde ja küsind nende käest, kas sest on kaua aega, kui need muud mehed on ära läind. – Nad ei olevat kedagi näind. See võõras olnud niisama suur nagu üks mees. Ja kui ta läind ära nende poiste juurest, siis poisikesed vaadand kõik järgi: siis ta olnud nii suur, et pea metsa puude latvadeni. Poisikesed olnud kõik ära ehmund, joosnud koju oma hobustega. Siis vanemad ütelnud, et see on olnud suur hiiglane (*sūr mi'lzõ*). – Ir 28.

Eesti ja sugurahvaste muistendeis kujutellakse sageli just metsahaldjat (ja selle kristlikku substituuuti kuradit) puude kõrgusena ja inimeste kõnetelijana öiti, mispärast ka liivi memoraat meenutab samasugust lähtekohta. Seevastu täitsa pseudofolkloristlik lähtekoht on järgmisel muistendil, mis põlvneb ilmsesti läti populariseerivast kirjavarast:

¹) Hiiusugemeid haldjamuistendeis vt. veel LRU I 195/6 (suur-hall), 130 (jõgedekaevaja) ja 131 (järvevaht Suur-Ants). Vrd. LRU II 208.

VESI, TUUL JA AUR HIIDUDENA (S. 222)¹

Üks hiiglamees (*smilgō-miez*) on olnud selline, kes on saagind puid ühele mehele. Naine ja mees ja lapsed olnud, sellised võõrad inimesed olnud, teind sinna toa nende maa pääle. Noh, nõndasiis saagind laudu see hiiglane. Ise saagind nii aegamööda, kuid mehe silma eest paistnud, et töötab nii kärmesti. Ja see mees ütelnud, mis ta nii kärmesti töötab, ei ole vaja rutata. Ja ta on vastand nõnda: "See ei ole kärmesti, see on hirmus aegamööda."

Nüüd ta saagind talle [s.t. mehele] niipalju laudu, et ta saab omale majad valmis teha. Siis see mees ütelnud nõnda, et talle oleks veskit vaja, vaja jahu. Hiiglane ütelnud, et temal on veel üks vend, kes jahvatab. Ta ütelnud, kui tahab, ta kutsub oma venna. Jah, mees ütelnud, las kutsugu. Nõndasiis ta kutsundki. Nüüd tulnud see vend – veel suurem kui see [esimene]. Nüüd see vend hakkand jahvatama. Jahvatand talle niipalju jahu, et aidad talle täis.

Nõndasiis see hiiglane ütelnud, et temal [on] veel üks kolmas vend. See [mees] ütelnud, et kutsugu seda kah. Siis ta ütelnud, et seda ei saa praegu ära kutsuda, teda on vaja minna otsima metsa, sest ta on kaugemal. Nüüd nad läind metsa otsima teda ja näind, et ühe suure mäe pääl istub – veel suurem kui taas teine [vend], nii suur, et hirm [kohe], suured tiivad olnud seljas. Vend ütelnud, las ta tulgu maha mäe päält tema juurde. Nüüd ta tulnud tiivad laiali ja joosnud maha, nii et kõik mets huuand – nõnda sel mehel hakkand hirm, et on selline torm. Hiiglane ütelnud, et tal on vaja nüüd istuda ja et kui teda kutsutakse, siis ta peab jooksuma; [sama hiiglane luband,] et ta annab sellele peremehele, kes ehitab maja, hää tuule, kui ta tahab, et ta saaks hästi jahvatada.

Nüüd nad läind koju selle peremehe manu. Kuid peremees ei ole seda suurt [= kolmandat] hiiglast tahtnud sellepärast, et ta väga ruttu joosnud. Ta lasknud ta [hiiglase] lahti, ja siis see suur hiiglane joosnud metsa niikui. Ja nad läind tülli vennaga: see kah pole tahtnud, et ta nii ruttu on joosnud.

Nüüd see esimene hiiglane ütelnud talle, et tal on veel üks väike vend. Nüüd see mees tahab seda ka näha. Kuid hiiglane ütleb mehele, las valagu katlasse vett ja pangu kaas pääle ja tehku tuli alla – siis kui hakkab keema see katel, siis võtku kaas ära ja siis katlast tulevat see väike vend välja, las ainult hoidku end katla

¹) Vrd. Grimm, DM⁴ 454, 524 = Sturm und Wetter machende Riesen.

juurest ära, et ta ei kütaks [=põletaks] end ära! Nõnda see peremees ka teind. Katel keeb, võtnud kaane ära, nüüd joosnud katlast tuline aur välja ja nüüd hiiglane ütelnud, et see ongi tema vend, see aur.

Nüüd see esimene hiiglane ütelnud, seletand mehele ära, et tema on voolav vesi, mispärast ta nii aeglaselt töötab. Ja see kärmas veli, kes jooksis, see olevat tuul, kes puhub suurt tormi, ja see väike vend on tuline aur. Ja nad kolm olnudki nõndasiis need kolm hiiglast. Kui on vaikne aeg, siis tuul istuvat säääl mäe pääl paigal; kui on torm, siis ta jookseb mäe päält maha.

Võib olla, et poisike on jutustand [seda]. Ma mõtlen, et on loetud kah raasuke: seda ma küll rannikul ei ole kuulnud. – Kr 131.

GULLIVER (GOLVIER)¹

Kui hiiglamees (*milzõ-miez ~smilgõ-miez*) magand maas, siis väiksed mehed ronind talle pääle nagu pisikesed sipelgad ~kärbsed, kõik tasku olnud [neid] täis, mõned voodri taga, kaela pääl – kus keegi [olnud] ümberringi. Siis nad läind oma kuningat tooma, need väiksed mehed. Siis kuningas tulnud vaatama, siis kuningas olnud ilusasti rõivasse ehitud ja siis kuningas kutsund hiiglase enda lossi. Ja andnud siis süüa talle. Siis olnud niipalju pudeleid, niipalju pudeleid, las ta joogu, kuid olnud nii väikesed, et ta ei saa mitte midagi suhu. Siis ta joond ära mitukümmend pudelit ja veel pole keel märjaks saand. Ja nad imestand, et see võib niipalju juua, kust nad võtavad selle [joogi]. Ja siis nad toond mõni kolmkümmend pütti veini ja kõik ta joond ära, ja kuipalju nad toond ja tapnud härgi ära! Ja nüüd tulnud talle natuke kõha ja ta kõhatand – ja siis, kui kärbsed läind ukse pihta selle õhuga. Ja see isand [= kuningas] palund, ärgu ta nii kõvasti [õhku] lasku, kuna tema mehed seda välja ei kannata – nad läind rinnuli ja seliti. Vaksapikkused nad olnud.

Kui ta magand säääl maas enne seda, kui nad leidnud teda, siis nad toppind juuksed sel suurel mehel maa sisse kinni: nendel olnud hirm tema ees. Kui ta olnud [pärast] säääl lossis, siis nad näidand talle puha, rääkind ilusasti ära. Hobused olnud neil pisikesed nagu kirbud. – Kr 306.

Vastupidi üsna värskeile kirjanduslikele laenudele näikse liivis juba kaunis rahvapärastund ja suusõnaliselt tradeeritud üks hiiu-

¹) Lätis on tuttav rahvaraamat “Gulivera ceļojums”.

muistend, mis germaani juturepertuaaris evib silmapaistvat kohta ja näikse tuttav kogu Baltikumis:

HIUTÜTRE MÄNGUASI (S. 225)¹

1) Hiiglamehed (*smilgō-mied*) olnud kõige suuremad inimesed – nii suur olnud neil ribiluu nagu praegu reekaust – vaat kus olnud aga ka inimesed! Nende loss olnud ühe suure mäe pääl – lossis inimesed näind veel neid ribiluid, sellepärast teataksegi seda kõnelda; meie Dondangeni lossi kivid olevat kah nende kokku veeretatud. Noh, olnud suur preili (*freilōn*) neil, see tütar. See ühel päeval läind orgu ja näind hobuse, mehe ja adra. Tema mõelnud, et need on nagu vaat praegugi laste mänguasi. Ja ta võtnud oma põlle sisse, toond sinna mäe pääle üles tupp ja läind ütleva isale, et see tuleks vaatama, kui ilusa asja ta on leidnud. Isa tulnud tupp, ja see asi seisnud laua pääl – mees, hobune ja ader, kuna tütar plaksutanud käsi ja olnud nii rõõmus, et ta leidnud sellise mänguasja, mis liigub. Isa vaadand järgi ja öelnud: “Mu tütar, vii tagasi! Nende abil tuleme meiegi omaga välja: need muretsevad meile leiba.” Siis tütar nutnud nii palju, kuid pole võind midagi teha, võtnud oma põlle sisse ja viind, pannud sinna tagasi, kust ta võtnud. See põld vaat, see kuulund sellele vanale hiiglamehele, need väiksed inimesed olnud tema töölisid.

Jutustaja meheisa mõisatööl näind neid ribiluid ja ka pääluid ja jala sääreluud: need seisnud siin Dondangenis muile härraseile näitamiseks. – Pr 137.

2) Ükskord olnud see hiiglase loss mäe pääl ja all kündnud need pisikesed inimesed – sellised vähemad inimesed. Ja nüüd see hiiglase preili läind mäelt alla käima nende meeste juurde. Siis ta nad leidnud ja mõtelnud, et need on nukud, nagu mänguasjad. Ja tema puistand – mõistate – kaks hobust, kaks meest ja adrad oma põlle sisse ja toob mäele ja viib tupp sisse. Ja vaat see teeb talle sellist rõõmu; ta ütelnud, et ta leidnud sellised ilusad mänguasjad. Ja siis isa vaadand neid järgi. See ütelnud: “Mu tütar, vii sina nad tagasi!

¹) Vt. Valerie Höttges, Typenverzeichnis der deutschen Riesen- und riesischen Teufelssagen (FFC 122, 1937), 172/84 (Motiv 66). Sama pr. Höttges on uurind seda muistendit monograafiliselt ja käsitelnud ka liivi teisendeid oma teoses “Die Sage vom Riesenspielzeug” (1931).

Need on inimesed, kes töötavad; nende häätegu meie kah veel tarvitame.” Ja isa ütelnud: “Võta sina nad rüppe ja vii tagasi.” Kuid tütar on nuttes läind viima neid tagasi ja ühe hüppega ta on olnud mäe päält all maas – sa näed kah, millised jalad on olnud!

Isa pannud neid küll kündma säääl toas, las mingu, kuid see rikub ju põranda ära. Need olnud suured hiiglamehed (*milzō-ro'ud ~milzō-mi'ed*) lossis. Loss olnud suure mäe pääl üleval. Minu isa seda jutustas, kui me olime lapsed. [Mõistatamise-motiivi jutustaja ei ole kuulnud.] – Pr 284.

3) Ükskord olnud üks hiiglane (*milzō*). Ta eland sellise suure-suure kõrge mäe pääl üleval. Sinna läind kokku ka need pisikesed inimesed. Sellel hiiglasel olnud tütar. See tütar näind, kui need pisikesed olnud säääl all otsekui nukud. Siis ta öelnud isale: “Mis pisikesed loomad need säääl on?” Siis see neitsi läind mäe päält maha, puistand omale sülle mõni 5–6 inimest ja viind mäe pääle üles isale näidata. Siis isa küsind: “Mis sa nüüd oled teind, minu neitsi! Sa oled toond need üles, kes meile leiba teenivad. Kui neid ei oleks, siis meie oleksime nälga surnud. Võta sa need ja vii tagasi sinna samasse paika, kust sa nad võtsid.”

Need olid samasugused nagu meiegi, väikest sorti inimesed. Need suured ise ei teind tööd, pisikesed olid need töötegijad. Suured olnud oma 20–30 veršokki pikad. – L 107.

LAEVAMEHED HIIGLASTE JUURES (S. 226).

Hiiglamehed (*smilgō-mied*), need olnud suured-suured mehed. Meie inimesed kardavad neid. Nad eland ise omaette kandis – selistes suurtes metsades – ma selgesti ei tea. Ma olen kuulnud, et mingi laev läind karile. Siis need laevamehed läind sinna [randal] üles ja teind tuld, soojelnud tule ääres. Siis tulnud kaks suurt hiiglast, tulnud metsast välja, tulnud juurde, istund maha. Mehed mõtelnud, et nüüd nad on otsas, [sest] neile ei saa vastu seista, [kuna] nad on määratu suured. Kuid nad olnud hirmus hääd inimesed, kõnelnud hästi, aidand neid, toond neile leiba-liha ja võtnud neid vastu, viind oma koju – helded inimesed olnud. Neid kardetakse vaat sellepärast, et nad on nii hirmus suured.

Kui ilm jäänd vaikseks, siis nad saand jälle oma laeva lahti, siis nad läind edasi. See olnud võõral maal, selliste meresaarte pääl,

sääl need [hiiglased] eland. Enamasti need hiiglased tulnud toime [s.t. elatund] metsaloomadega. – Kr 130.

Liivi muinasjuttude praeguses sõnastuses substitueerib hiide tavaliselt juba kurat (eriti Kaval-Antsu lugudes), kuid järgmises se-gases tekstis on säilund ka veel hiiglane:

NOORIM VEND TOOB HIIULT IMETÄKU (Mt. 301 A)

Kuningas töotand oma tütre sellele, kes toob talle meresaarelt imetäku. Kolm venda sõudnud merele otsima. Imesaare ees olnud aga jäämäed, millel olnud magneedi võime, nii et kõik laevad tõmbund sinna külge. Kahe vanema venna laevad jäänd jäämägede külge kinni, kuid noorim vend teind tasa ja targu ise omale laeva täitsa puust, absoluut puulaeva, kus rauda pole üldse olnud – ja nõndaviisi ta pääsnud selle laevaga imesaarele. Sääl ta läind üle mäe ja kohand suure hiiglase (*sūr milz*), kes pole tahtnud lasta teda edasi. Vend pakkund end hiiglasele aidnikupoisiks ja pugend öiti tallu imetäku manu, kes võind lennata üle metsa, mäe ja vee. Täkk olnud kettide küljes, sadul seljas sõiduvalmis. Poiss ühel ööl hü-pand sadulasse, täkk tõusnud lendu ja küsind, mida poiss käseb. Poisil olnud kahju oma vendadest ja ta käsknud täkul nende kaudu minna. Noorim võtnud nõnda siis vanemad vennad kaasa, kuid need visand ta kodus auku ja läind ise kuningalossi, kus peetud pulmad.

Kuidagi poiss pääsnud august ja läind sandina (s.t. kerjusena) pulma. Vennad pole osand täkuga midagi pääle hakata, täkk pole kuuland neid. Siis tulnud sant ja hüpanud täku selga, kes kohe küsind: “Mis käsed, isand?” Nüüd vennad kukkund põlvili armu palu-ma. Õige peigmees tuntud nüüd ära, kuna vennad saand karista-da. – Pr 197.

221. Kuna Liivi rannikul on käind tsaariajal palju saarlasi suve-töödel ja mitmed sinna isegi elama siirdund, siis on täitsa ootus-pärane, et saarlased on tutvustand liivlastele ka oma kohalikku vägimeest Suur-Tõllu ja levitand muistendeid temast Kuramaale. Et siin tegemist on ainult uuema aja tradeerimisega, mitte vanema laenamise või koguni paganliku ühispärandiga, ilmneb selgesti juba sellest, et Suur-Tõllu nimi pole juurdund liivi keelde, vaid esineb hoopis noore ja kodunemata võõrsõnana Telu (Kr), Tell (V), Töll (Ir, Pr) või Töld (Ir, Kr, Pr, Sn), kusjuures viimast keelekuju

ühendatakse rahvaetümoloogiliselt “tõllaga” ainult eesti keele suggestioonil, kuna liivis tõld-sõna üldse ei esine, vaid tarvitusel on laensõna lätist *karītōd* < lt. *karīte* ‘Kutsche, Kalesche’ (< *Karrete*, ME) või *droška* ‘Drosche’. Ka sisuliselt Suur-Tõllu motiivistik osutab oma põlvnemisele Saaremaalt. Lääne-Liivis teda ei tuntagi ja Ida-Liivis öeldakse tavaliselt kah otsekohe, et Suur-Tõllu lugusid kuulnud saarlasilt: Sūr-Tel olnud Saaremaal selline suur mees – meie vana kuulnud ühelt saare naiselt; see Sūr-Telu olnud nii suur mees, et sumand merest läbi ja kannud inimesi kah veel üle mere; Saaremaa poisid jutustand küll ja küll, kuidas Sūr-Tel läind üle mere ja kannud kive, läind metsa ja mäele, kiskund puid kõigi juurtega ja võtnud mäest sületäied maad; kui tema kivide kandmine õnnestunuks, siis ta teinuks Saaremaalt silla Kuramaale ja Säär oleks Piza tuletorniga koos;¹ Sūr-Telu olnud ka kirikute ehitaja, tal olnud kole raske vasar (Kr [301*]). Sūr-Tõld võind kõike ära teha, olnud väga tugev mees; ta olnud kuski töö juures, kus palju inimesi joosnud hüüdma teda appi, et tõstku nüüd Sūr-Tõld (Uu). Viimases fragmentaarses tuhmund seletuses võime aimata tuntud äratamismotiivi. Laskem järgneda nüüd vähestel muistendeil:

KAPSAKEET, MAGAMINE JA MÜÜRILE TOETUMINE

Saaremaal olnud selline mees: kui tahtnud kapsaid süüa, siis ta pannud Saaremaal katla tulele ja läind jala Ruhnu kapsaid tooma. Ja selle mehe nimi olnud Tõll. Ja siis ta läind Abruka vahele, sääl kalamehed püüdnud ja siis ta läind jalgupidi võrkudesse. Ja siis ta läind ühe paadi ümber keeru. Kuid siis ta võtnud mehed mõlemasse kaenlasse ja viind randa. Ja siis ta keetnud neid kapsaid, mis ta Ruhnult toond, ja siis söönd neid kapsaid. Siis ta läind Koltza metsa magama ja magand kümme päeva sääl, ja sääl veel praegu on näha selline kraav, kus sees ta magand. No siis ta tõusnud üles ja läind Kihelkonna kiriku juurde (see on see Saaremaa esimene kirik) ja toetand oma selja müüri juurde. Ja see müür on kõveraks pigistatud ja see on ka veel praegu näha. Ja siis ta tulnud Linna [= Kuressaarde] ja sääl ta läind Linnapää [= lossi] juurde ja pigistand oma selja Linnapää nurga vastu ja pigistand selle nurga kõveraks. See olnud selline mees, et mitte keegi pole võind teda võita. – Ir Set > E 59665.

¹) Vrd. kuradi sillaehitamislugusid LRU II 211 jj.

SÕJAAJAL ÄRATAMINE

Suur-Töld (~Suur-Tolu), see olnud Saaremaal. Ta surnud ära, ütelnud: kui sõda tuleb, las hüüdku – ta tuleb appi. Hiigla tugev ta olnud. Viguripärast hüütud (et näha, kas ta tõesti tõuseb): “Suur-Töld, tõuse üles! Sõda tuleb.” Ta tõusnudki üles oma hauast ja näind, et sõda ei ole. Ja siis ta öelnud, et “nüüd ma lähen magama ja mitte keegi mind enam üles ei ärata, sest et te petsite mind”. Saare poisid-tüdrukud jutustand nõnda. – Sn 9*.

IMEVESKIST INIMESTE JAHVATAMINE

1) Saaremaal olnud kange sõda. Sõjapäälikuks olnud eestlastel üks suur vanamees, ta nimi olnud vana Töll, oma töllaga. Tõlla pääl olnud veski. Ta läind paari mehega sõtta. Teised imestand, kuidas võib nii väikese sõjaväega sõtta minna, ja tulnud vanamehe juurde rääkima: “Me kaotame! Meil on vähe inimesi.” Vana Töll vastand: “Mis? Inimesi tarvis?” Läind oma vankri juurde ja keerand veskit – kohe tulnud vankrist välja palju soldateid, nii et keegi pole jõudnud lugeda ta väge üle. Ei ole sääl Saaremaal niisugune usk olnud nagu piiblis, kus öeldakse: Mooses tõstab oma käed üles ja päike jääb seisma, kuni juudid võidavad. Aga Saaremaal sai hoopis inimesi tehtud. Ja nõnda on ka praegu Saaremaal moodi jäänd: inimesi saab lugemata palju tehtud.

Kui Vana Töll kord magand, vändatud vankrit ikka edasi ja kõik kohad saand inimesi täis, kuni vanker purunend ja taevasse lennand. – Pr [279].

2) Saaremaal oli üks vana suur vanamees. Kuis teda nüüd hüütakse – ta oli väga suur kasvu poolest. Saaremaal oli ühtsoodu sõda, ja tema oli sõjajuht, see vanamees. Noh, tema ühtsoodu läks paari soldatiga sõtta. Kõik imestasid, kuidas ta võib alati võita nii väheste soldatitega. Kuid temal oli alati kaasas vanker, kuid mina seda ei mäleta, kas nüüd selle vankri pääl oli veski või oli see vanker ise otsekui veski, kuid seda ma tean, et see vanker sai alati kaasa viidud nagu inimesteveski, nõnda et ta tegi inimesi selle veskiga – kas te pole [siis] kuulnud, et on olemas selline veski, kuhu vanad pannakse sisse ja noored tulevad välja?

Noh, ükskord tuleb üks suur sõda, ja temal – sel vanal Töllul – on väga vähe soldateid. Kuid tema ainult naerab, kui öeldakse, et

kuidas me võime võita, kuna teisel on niipalju-niipalju soldateid vastas. Nüüd saabub esimene taplus. Olid juba need soldatid ära tapetud, joostakse temale ütlema, et soldateid olevat nii vähe ja nüüd tuleb kaotada sõda. Vanamees karand üles, joosnud välja. Need [teised] veel ei teadnud, milleks see vanker oli, nad imestasid ainult, miks see vanker ühes käib. Nad ei teadnud, et see vanker oli inimeste tegemiseks. Kuid nüüd ta [Töll] joosnud välja ja nüüd minul on nõnda meeles, et ta võttis rattast kinni ja viskas vankri nõndaviisi ükskord ümberringi – ta oli väga tugev mees. Ja siis jooksis säält sellest vankrist niipalju soldateid välja nagu tolmu. No siis muidugi nad võitsid kõik sõjad, kuna läks niipalju soldateid.

Noh, nüüd oli see saladus väljas, nüüd nad olid näind, mis tehakse selle vankriga. Ja soldatid olid ükskord võtnud, kui ta magas, ja katsusid kah inimesi teha sellest vankrist. Kuid vanker läks katki. Ja sellega siis tema jõud läks kah ära. Kuid nüüd mina olen kuulnud nõnda, et temal see vanker on joosnud üles: kui ta läks välja ja nägi, et vanker on katki, siis vanker oli joosnud üles ja see olevatki see [tähekogu] suur-vanker taevas. Veel hüüdnud see vanamees: “Mis te murrate mind – nüüd me ei või enam sõdida!” See vanamees hüüdnud nõnda soldateile, kui ta jooksis välja: see vanker oli temaga kokku kasvand, see oli tema enda jõud.

Noh, siis enam ma ei tea. Te teate ju seda suurt vankrit taevas – nojah, see olevat vana Tõllu vanker, puruks murtud. Kui vana Töll ükskord taas tuleb, siis ta võtab selle jälle maha, ta küllap parandab selle taevas ära.

Mul ei tule meelde, seda ma kah olen kuulnud, et poisikesed on teda üles kutsund. Ja ta on töötand tulla tagasi, kui väga suur häda olevat.

Isa jutustas mere pääl, Saaremaal ma olen kah kuulnud. – Pr. 280.

Nagu Tõlluga on liitund muinasjutumotiiv imeveskist (Mt. 565),¹ niisama tehakse teda ka muinasjuttude kuradi vangistajaks: Tõld eland keisrikojas, olnud keisritütrel pojaks; olnud pisitilluke nukuke nagu hernes, kuid nõnda tugev, et virutand kuradi maha –

¹) Inimeste veski (*ro'ud sudmal'*) on tuttav ka täitsa iseseisva motiivina: kui inimene jääb vanaks, siis viiakse ja visatakse ta sinna inimeste veskisse; säält tuleb kolmest vanast üks noor inimene välja; nõnda mu taat jutustas, kui olin väike, ja ma uskusin väga, et nõnda see on (Pr).

sellepärast teda kutsutudki Töld; ta pannud kuradi kivi alla kinni ja ajand tal püksid puid täis (Ir 33 B, vrd. Mt. 301). Isegi tekkeloosse on põimitud Tõllu nimi: kui Suur-Tell ajand kuradit Saaremaalt välja kolme pihelgavitsaga, siis see joosnud hommiku poole ja säääl olnud meri ees ja kurat uppund ära; ja siis tursad saand süüa kuradi liha, ja sellepärast on tursal ka suur pää, et ta on söönd kuradi liha, ja siis kui ta [= tursk] on surnud, siis ta suu on lahti (V 198* = US. 95 + S. 228).

Küllap Suur-Tõllu sugereeritud on ka keeleline kurioosum *Pörtöl* (vrd. ka § 218). Kirikumeistrist Olevist kui hiiu kristianiseeritud asendajast vt. § 245.

222. Senikäsiteldud hiiumotiividele on omane sõbralik ja häätahtlik suhtumine inimestesse. Seevastu moodustavad teise rühma motiivid, mis kujutlevad hiide hirmsate ja kurjade elukatena. Selliste hiidude tüüpiliseks tunnuseks on üksainus silm, mispärast neid kutsutaksegi ühesilmalised = *id-silmalist* (Pr) ehk läti laensõnaga *vienatšiind'* (Pr) < lt. *vienači* 'die Einäugigen', öeldakse ka karpsilmad = *bündal-silmad* (Sr, V): need olnud suured mehed ühe silmaga keset otsaesist, muidu nad olnud samasugused inimesed nagu meiegi ja eland niisama maa pääl siinsamas liivlaste keskel (Sr). Edasi on tuttav nimetus *tširkastöd* (V), mis vihjab vist tšerkessidele Kaukasuses:¹ need elavad metsas mägede sees ja on ühe silmaga keset otsa, mõnel on üks sarv, mõnel kaks sarve pääs; kui nad saavad meie inimesi kätte, siis nad õgivad meid kohe ära; loomavere pääle nad olevat eriti maiad, nagu teadnud jutustada ööbivad mustlased (V). Ühesilmalised on rahvusvahelises terminoloogias tuttavad kükloopidena, keda eesti rahvapärised tavaliselt on segand ära koerakoonudega, kuna liivis seevastu neid peetakse läti eeskujul üksteisest lahus.² Liivi-läti ühesilmaliste populaarsemad motiivid on pärit muinasjuttudest (eriti Mt. 327), seejuures tuntakse ka kükloopidele kõige iseloomustavamamat seiklevate meresõitjate motiivi:

¹) Kord nimetati ühesilmalisi ka külmkingadeks (V).

²) Vrd. O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens, § 108.

LAEVAMEHED ÜHESILMALISTE MAAL (Mt. 327)

Vaat niipalju ma nüüd olen kuulnud – kes teab, kas ta nüüd on [õigus], kuid nõnda on kõneldud, et see on selline juhtum. – Üks laev vanasti on hukkund ühe maa randa. Ja siis on olnud üks tuba säääl rannal – muud pole olnud kui ainult see tuba. Ja siis nad läind sinna, et [säääl] võetakse neid vastu. Ja säääl olnud need ühesilma-inimesed (*id-silma-ro'ust*). Ja need otse ainult nägevat, nad külge [s.t. kõrvale] ei nägevat. Ja siis nad vaadand järgi, et neid [mereme-hi] oleks vaja nuumata – nad söönd inimesi. Ja see kapten on olnud kõige rammusam, selle nad kohe tapnud maha. Ja siis nad söötnud neid muid, kuid pole neid just valvand kah. Ja siis need muud saand põgeneda ära. Need muud käind metsas ja [jõudnud] lõpuks koju.

See oli meresõitja, kes jutustas mulle, et ta saanuvat kokku nende inimestega, suured mehed nad olnud. – Pr 283.

SEPP TEEB ÜHESILMALISE KURADIEMA PIMEDAKS

(Mt. 1137)

Sepp eland lauldes lustilikult ja läind kuradit otsima. Ööseks ta jäänd metsa ühte majja magama. Keskööl tulnud ühesilmne eit ja töötand ta pruukostiks õgida. Sepp luband taguda eidele teise silma, sidund ta kõide ja põletand tulise oraga üheainsagi silma. Kuradiema (*ku're-jema*) jäänd uksele valvama, et sepp ei pääseks põgenema. Hommikul eit lasknud oinaid välja ja katsund igal selga, et seppa püüda. Sepp aga pööranud kasuka pahupidi ja ronind oina-na välja. Siis ta pöördund koju, sest ta oli näind ju kuradit. – Ir Set > Alho, LK 40.

LAPSED PÕGENEVAD ÜHESILMALISE HIIGLASE JUUREST

Vanal ajal oli palju selliseid hiiglasi (*mi'lzöd*), kes käisid maailma mööda. Ja siis me neile ~ muud inimesed neile näisid sellised nagu lapsed. Kuhu külla nad tulid, säääl nad varastasid inimesi – pistsid saabaste sisse ja taskutesse ja viisid eemale ja panid endale pärast töötama. Kuid nendel oli alati üks[ainus] silm. Ja kui nad heitsid magama, siis nad magasid terve nädala – norskasid nõnda, et kõik künkad värisesid. Silm oli kinni – ta ainult ühele poole nägigi, kuid selle-eest ta nägi väga kaugele.

Ükskord selline hiiglane (*mi'lz*) tuli meie külla ja varastas ühe rannapoisi ära. Pistis taskusse ja viis eemale. Siis ta pani teda enda jaoks töötama sulaseks. Ning nüüd ta viis selle poisikese ühe suure künka pääle, ja selles künkas oli suur auk. Sinna ta ronis sisse ja poisikesele ta ütles: "Sa too palju puid ja palju linde ja tükki puha, mis sa kätte saad, et lõunat süüa." Ise ta heitis magama ja hakkas norskama. Ja ütles veel poisikesele: "Ära sa unusta, et minu silm näeb puha!" Kuid poisike näeb korraga, et kõik mäed värisevad, ja ei saa aru, mis see võib olla. Noh, värisedes ta läheb ligidale vaatama, mis sääl siis toimub. Ja ta näeb, et vanamees magab ja norskab, suu valla ja silm kinni. Ta veel katsetab üht-teist liigutada (ta ei olnud rumal, see poisike) – vanamees norskab [üha] edasi. Ja nõnda ta norskab ja norskab.

Läheb mitu-mitu päeva, kui vanamees norskab veel ühtsoodu edasi. Poisike mõtelnud: "See on vana kurat ise, temast on vaja passida muudkui eemale." Ja ta hakkas eemale jooksuma. Kolm päeva ta oli joosnud – neljandal päeval vanamees sai ta kätte ja viis tagasi. Tee pääl ta võttis veel lapsi kaasa ja ütles: "Aitab, sellest mulle aitab üheks nädalaks." Nüüd nad nägid, et ta tahab lapsed ära süüa.

Aga kuni nad jälle tagasi läksid, oli vanamees juba taas ära väsind. Paar last ta oli ära neeland, ja need näind nüüd, et ta sööb inimesi ja et ka nendel tuleb nõndasama surra. Noh, kuidas sääl nüüd oli – nüüd hakkas üks [laps] sügama ta pääd, teine sügas selga, las vanamees jäägu vaid rutem magama. See poisike, kes oli ranna äärest, see teadis nüüd, et ta magab seitse päeva. Kuid mida sa jaksad seitsme päevaga põgeneda üks inimene, kui tema võtab seitse penikoormat korraga ühe sammuga. Vanamees hakkas karjuma, et nad ei mõista küllalt hästi sügada, et uni ei tule hästi pääle. Tema [s.t. rannapoisike] ütles: "Võib-olla oleks hää, kui sa võtaksid saapad jalast. Kui hakatakse jalgu sügama ja soojendama, siis jäädakse kõige paremini magama." Vanamees jäi mõtlema ja ütles: "Pole paha, teeme nõnda. Sada aastat mul pole saapad jalast ära olnud." Sa võid siis mõtelda, kuipalju nad haisesid siis need jalad, kui sada aastat saapad pole ära olnud: sääl on kõige päält see kõnts vaja ära hõõruda, siis alles saab hakata sügama!

Noh, vanamees hakkas norskama, silm oli kinni, künkad värisesid. Siis poisike, see rannapoisike, astus vanamehe saabastesse ja ütles muile: "Tulge nüüd, haarake kõik minu küljest kinni, kus igaüks saab, ja põgeneme, paneme nüüd minema!" Nõndakui ühe

sammu võttis, nii oli seitse penikoormat juba ära tehtud. Ja nad põgenesid eemale koju, pistsid veel taskud täis raha ja ilusaid asju ja panid plehku. Kui vanamees ärkas üles, see suur hiiglane, [siis] saapad olid ära, taga ajada ta ei saand, jõud oli ära. Ta võib-olla veel praegugi sääl augus norskab – ei tea, kus see auk võiks olla, me võib-olla kõik veel saaksime rikkaks [säälseist aardeist]. – Pr 281.

223. Hiidudest ja ühesilmalistest liivi pärimusis selgesti eraldatavad on künokefaalid ehk koerakoonud, keda liivis kutsutakse penipääd = *piñ-pād* (V). Need penipääd olevat kahesilmalised hirmsad metsalised; kui nad leidvat inimesi, siis ei laskvat neid enam lahti (V). Koerakoonude sõnasõnaline vaste lätis on *sumpurņi* 'Hund-schnauzen', mis on põhjustand liivis õige mitmelaadilist tõlgitsust. Esiteks on tõlgitud ainult liitsõna esimene pool ja öeldakse *piñ-purnōd* (L, Pr, V 27 = Mt. 480). Teiseks on häälikulise sarnasuse sugestioonil asendatud ka liitsõna teine pool omakeelse purihamba nimetusega *purmōz* ja öeldakse siis "peni-purihambad" = *piñ-purmōd* (Kr, V). Kolmandaks aga häälikuline sarnasus on sugereerind veel rahvaetümologiseerima ja lāti liitsõna esimene pool *sum-* on asendatud liivikeelse vastega "soe-purihambad" = *su'd-purmōd* (Kr, Pr); lisaks *sud-purmōz* olevat ka mingi lill (Pr). Neljandaks on säilund lāti liitsõna esimene pool ja öeldakse *sum-purmōd* (Pr, V). Viien-daks esineb päris lätipärane keelekuju *sumpurnōd*, kusjuures siiski seletatakse, et *purm* (NB! mitte n!) tõlgitsevat peni nukki ehk koonu (Ii). Ja lõpuks sõna on saand ebamäärase kuju *sui-puol ~sum-puoli* (L), millega tahetakse tõlgitseda midagi koerataolist ehk "poolset". Ka sel juhul, kui termin ise on siirdund hundi kujutelmale, väidetakse siiski, et need "soepurimed" on poolkoerad-poolinimesed (Pr); "akuraat" päris koerad nad ei olevat olnud, vaid nendel olnud vähekesi ka seda inimkuju juures (Pr); sellest nähtub, et "soe" mõju on siin ainult keeleline, mitte sisuline. Terminoloogiline kobamine paljastab ühtlasi mõiste ebapopulaarsust ja värsket ülevõtmist lätist, kus rahvaraamatute kaudu levinend on motiiv koerakoonude lossist (lt. *sumpurņi pils*, Mt. 327), mis seisvat kanajalgadel (L); seda lossi liivlased nimetavad *piñ-purn nīn* (V 27 = Mt. 480).

Koerakoonust veelgi sagedamini esineb liivis paralleelselt paha-vaim = *ābjuva gara*, nõiamoor = *ragana* või selle lāti sõna rahvaetümologiseeriv tõlge "sarviline" = *sārīki* (L). Pääle muinasjutu tun-

takse koerakoone Liivi rannikul peaaegu ainult ühenduses sõjamotiividega: kui tulnud sellised röövlid või sõjamehed, siis meie inimesed läind metsa peitu, pannes viisud ja pastlad tagurpidi jalga, aga neil sõjameestel olnud taas sellised koerad, kes nuuskind jälgi mööda inimhaisu, ja need koerad olnudki *sumpurmõd*; siis inimesed visand soola jälgedesse, et koerakoonud haisu ei tunneks (Pr). Sellises funktsioonis koerakoonud on liitunud eesti pärimusis sisside ja pardiajajatega, kuna liivis on toimund segunemine külmkingadega (vt. LRU II 56/7). Koerakoonude päritolu seletatakse järgmiselt:

KOERAKOONUDE TEKKIMINE (S. 232)

Koerakoonud (*su'd-purmõd*) tekkind nõnda, et karud läind naistega kokku – karud olevat naiste pääle hirmus häbematud. Nad on poolkoerad-poolinimesed. Nad on metsas ja mägede sees, kaugeis mais neid olevat veel praegugi. Nad on omaette, oma metsas. Hulgakaupa inimesed ei tohi säält sugugi läbi minna, on vaja sõjaväge ühes.

Inimesed olnud metsalistega [suguliselt] koos – naiste- ja meesterahvad metsaelajatega – ja nõnda on sündind lapsed poolinimesed-poolmetsalised. Ja siis need olnud veel vihasemad kui metsaloomad ise. Ja siis nad olnud haisunuusutajad inimjäljest. Ja siis tulnud sõda siia – see olnud üsna vanasti. Ja siis olnud vaat vaja valada või riputada üle inimeste jäljed soolaga: siis nad pole tunnud haisu. Ja siis inimesed astund tagurpidi metsa, olnud selline häda, astund üles puude otsa, ja kui nad saand inimesi kätte, siis nad kiskund neid kohe puruks ja söönd ära kah, et sinna mitte midagi pole jäänd maha kui ainult märg koht. Nad olnud kõigist loomest kõige vihasemad ja jõulised nad olnud, nii et võitnud, kui kakelnud karule vastu. Neid maailmas enam ei olevat, nad jäänd järele neist hiiglaneestest. Kui inimesed muutund juba arukamaiks, siis need [koerakoonud] tapetud ära. – Pr 204.